

Рецензент проф. др Радивој Радић

Књига 4

Едиција ОКО

Доноси књиге које расветљавају човекову душу, судбину и историју.

Синиша Мишић

**ИСТОРИЈСКА
ГЕОГРАФИЈА
СРПСКИХ
ЗЕМАЉА**

ОД 6. ДО ПОЛОВИНЕ 16. ВЕКА

*Сенима моїа професора и пријатеља
академика Милоша Блајојевића (1930–2012)*

СПИСАК КАРАТА

<i>Српске земље у 9. и 10. веку.....</i>	<i>155</i>
<i>Србија Свјетлана Немање и Свјетлана првовенчаног.....</i>	<i>156</i>
<i>Србија краља Милутина и Драгутаина држава.....</i>	<i>157</i>
<i>Српско царство 1355. године.....</i>	<i>158</i>
<i>Босна у 14. веку.....</i>	<i>159</i>
<i>Српска деспотовина (1402-1459).....</i>	<i>160</i>
<i>Поседи српских деспота у Угарској.....</i>	<i>161</i>
<i>Сеоба срба у 14. и 15. веку.....</i>	<i>162</i>
<i>Турска подела земаља у 16. веку.....</i>	<i>163</i>
<i>Српска црква око 1320. године.....</i>	<i>164</i>
<i>Власелинство манастира Дечана.....</i>	<i>165</i>
<i>Пушеви у средњовековној Србији.....</i>	<i>166</i>

САДРЖАЈ

I ГЕОГРАФИЈА СРПСКИХ ЗЕМАЉА	9
1. Природа њила.....	9
2. Римско наслеђе.....	12
II СЕОБА СЛОВЕНА И СРБА	15
III ПОЛИТИЧКА ГЕОГРАФИЈА	21
1. Најстарије српске државе.....	21
2. Уједињена Рашка и Босна.....	28
3. Србија Немањича и Босна у 14. веку.....	33
4. Обласни господари	45
5. Српска десетинина и Босна у 15. веку.....	49
6. Миграције Срба и рана њурска уједињена	60
IV УПРАВНО - ТЕРИТОРИЈАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА	64
V ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА	72
1. Епископска организација	72
2. Манастири и власелинства.....	80
VI НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО	82
1. Градови и њрџови	82
2. Села и жупе	87
3. Каџуни	89
4. Становничтво	92
VII ПРИВРЕДА И САОБРАЃАЈ	96
1. Земљорадња	96
2. Стољарство	102
3. Риболов	105
4. Лов.....	106
5. Рударство.....	107
6. Занаџи	110
7. Пуџеви и њрџовина.....	112
VIII ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЗЕМАЉА	119
БИБЛИОГРАФИЈА ИЗАБРАНИХ ИЗВОРА	129
РЕГИСТАР ПОЈМОВА	135

I

ГЕОГРАФИЈА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

1. ПРИРОДА ТЛА

Српске земље у средњем веку заузимају простор централног и делом северног Балкана, који је своје име добио на основу погрешног тумачења из 19. века, према коме постоји централно било које се зове *Хемус* (Балкан). Полуострво је потпуно отворено према северу, а Сава и Дунав су веза са Централном и Западном Европом. Унутрашњост Балкана је пресечена у правцу север – југ и југоисток великим уздужним (лонгитудиналним) удолинама, као што су Морава–Марица и Морава–Вардар. Трансверзалне (попречне) комуникације знатно су теже јер савлађују поједине планинске венце. Најтежи трансверзални правац, на простору српских земаља, био је онај од јадранске обале у залеђе преко Динарског планинског система. Ту су важне долине Неретве и Дрима које пробијају Динарско било. У средњем веку туда су водили важни путеви из унутрашњости Србије и Босне ка Јадрану.

Овакви географски услови простора који су населили Срби имали су одређени утицај на формирање и развој српске државе и друштва. Народи на Балкану били су изложени сталном фактору изолације и одвајања због постојања великих планинских масива (Динарски, Родопски), дубоких кањона (Морача, Пива, Тара), мочварних долина прекривених шумама. Тектонски басени у долинама кроз које теку реке, и басени у планинским масивима чине природне области мањег пространства – *јужнословенске жупе*. Раздробљеност рељефа у жупе израженија је у западним и централним деловима Балканског полуострва. Управо су то они простори где су се Срби настанили после сеобе.

Жупе су деловале изолаторски тамо где је комуникација између две жупе географски отежана (планински масив). Када су везане клисурама, оне су мање изоловане једне од других (жупе Полимља). Фактор изолације утицао је на окупљање појединих жупа у посебне *земље* у приморју, насупрот оним жупама у залеђу. Динарски систем пресудно је утицао на такав начин првобитног окупљања више жупа у већу друштвену целину. Најмање су изоловане оне жупе у великим долинама (Косово, Метохија, долина трију Морава). Најизолованији су красни басени (жупе у Травунији и Хуму). Комуникација између карстних поља и увала често је сведена на минимум. Шуме које прекривају планинске пречаге чине комуникацију међу жупама још тежом, као и велика језера. Степен изолације жупа зависи од ступња напретка народа, а он је био далеко већи по досељавању, у раном средњем веку, на шта упућује и историјско-политички развитак српских земаља у том периоду.

Срби су на Балкану заузели жупске пределе у централном делу (Рашка, Полимље, Подриње) и пределе у јадранском приморју (Дукља, Травунија, Хум, Паганија). На простору од Дрима до Цетине сусрели су се са красом и крашким пољима, где

настају прве српске жупе. У унутрашњости је такође постојала жупска организација. Повезивање жупа значиће превладавање географске изолованости и стварање већих политичких организама, прво *земаља*, а потом и држава. Сама природа рељефа доприносила је, у раном средњем веку, појави већег броја српских државних организама, јер је повезивање целокупног етничког простора било отежано природним и политичким факторима.

На овако различитом географском простору било је и осетних климатских разлика. На уском појасу јадранског приморја, као и у долини Неретве и долини Дрима до Везировог моста, влада топла, медитеранска клима. У осталим подручјима, присутна је континентална клима Централне Европе. Унутар тог простора постоје заклоњене области које имају блажу, измењену континенталну климу. Такве су: Жупа, Косово и Метохија, Полог, долина Дрине. Климатске прилике диктирале су начин привређивања и диференцирање на земљораднике и сточаре. У приморским српским земаљама не сме се занемарити море и његови плодови у животу заједница на обали.

Када се говори о клими, треба имати у виду климатске промене које су настајале током времена. Захваљујући палиопалинолошким подацима (анализа полена), утврђено је да се количина падавина значајно повећава од 9. миленијума п.н.е. Зимске температуре од 1200. године п.н.е. до 500. године наше ере биле су знатно више него у претходном периоду. У 6. веку долази до захлађења које је повезано са повећањем падавина. Између 515. и 545. године у изворима је забележена појава велике оскудице хране и глади изазване климатским променама. У нашој климатској зони запажено је опште захлађење од краја 5. до 10. века, које је пратила стабилизација растиња, а обрадиве површине су смањене на рачун ширења шума, жбуња и жбуноликог растиња. Дошло је и до смањивања пашњачких површина. У 10. веку започео је период економског и демографског процвата који ће се завршити великим таласом епидемија, које су започеле 1347. године. Умереније температуре довеле су до повећања влажности, што је утицало на бујање растиња. У 15. и 16. веку наступило је осетно захлађење, што је опет утицало на промену климатских услова живота људских заједница.

Рани средњи век на Балкану обележава *инвазија* трава, грмља и шуме на обрадиве површине из доба антике. Досељавање Словена, као земљорадничког народа, допринело је проширивању обрадивих површина (обрада падина). Лагано повећање броја становника доводи до појаве крчења шума у потрази за обрадивим земљиштем. У Србији су нове обрадиве површине настајале крчењем шумског растиња од 12. века, па све до краја ове епохе. Крчење шума у подручју Средоземља, па и на обали Јадрана (Зета, Травунија, Хум), посебно је било опасно, јер се због честих суша оне тешко обнављају, а овде је и ерозија израженија. Потреба за огревом такође доводи до уништавања шума, посебно у близини градских насеља, као што томе доприноси и развој рударства. Ове појаве утичу на промене микроклиматских услова на одређеном простору.

Са рељефом и климом повезан је и режим атмосферских падавина који, као и претходна два фактора, непосредно утиче на физиологију и психологију човека. Простор на коме ће настати јака српска држава – Рашка, јесте развође три слива и из њега се лако приступа Морави и Вардару, што ће и бити правци ширења рашке државе. У Скопском басену осећа се утицај егејске климе и он је увек био привлачан

за насељавање. Динарска област, такође већим делом настањена Србима, одликује се карстним појавама. У њеном рељефу доминирају шкрапе, вртаче, увале и карсна поља. Овде се речни токови јављају по дну поља, и губе се у понорима (Требишњица). Извори су веома ретки и углавном их има по ободима поља. Суше су редовна појава, што изазива честе миграције становништва. Хумине и Рудине у Херцеговини су љути карст са малим пољима (Попово, Дабар, Гацко).

Срби су на Балканском полуострву населили земље које су географски различите. Од карстних поља, преко кањонских долина, до широких долина Косова и Поморавља. На овим просторима, рељеф, клима и атмосферске појаве битно се разликују, па је зато различит и њихов утицај на људе који живе на тим просторима. То ствара различите образце у понашању и деловању људи исте или различите етничке припадности. Северна граница српских земаља избијала је на Саву и Дунав, и она је била равна, ниска и приступачна, отворена за освајаче и миграциона кретања. Српска територија била је веома приступачна и са мора, од Цетине до Дрима, изузев територије Дубровачке републике. Знатно је теже било продрети у унутрашњост српских земаља, посебно у њиховом западном делу. Источни део је био знатно погоднији за кретање, захваљујући моравско-вардарској удолини. Ова долина оивичена је многобројним планинама Родопског и Динарског система. Планине овог последњег система покривале су читав западни део српских земаља. Насељавање географски различитих територија допринело је различитом развоју појединих српских земаља у политичком и привредном погледу, као и у погледу стварања психолошки различитих образаца понашања у оквиру исте етничке скупине.

2. РИМСКО НАСЛЕЂЕ

Територија српских земаља настањена је пре 40.000 година. У Ђердапу, археолошки налази документују културни и популациони континуитет од 11. до 5. миленијума пре нове ере. Ђердап је почетком халоцена постао џиновски збег за сав живи свет. Оштра промена климе (топла и влажна атлантска) снажно је деловала на културни преображај, због чега се стабилизовала култура земљорадника и сточара. Земља је обрађивана и до 350 м надморске висине, а њено брзо исцрпљивање доводи до честих сеоба. Током средњег неолита увећава се број насеља у Србији (старчевачка култура). Као реакција на сеобе из Анадолије на југоисток и југозапад Балкана, настаће **винчанска култура**, наследница старчевачке. Овој култури, номади отимају долине Тимока, Нишаве и Јужне Мораве, па она, сабијена на Шумадију и део Западне Србије, лагано замире. У последњим столећима 4. миленијума пре нове ере, клима се у целој Европи осетно изменила: због пада температуре и смањења влажности, шуме су се проредиле, а површине трава и шибља се прошириле. Плодно земљиште се на многим местима претвара у пустаре. Ове промене погодовале су развоју сточарства. У периоду 1125–750. године пре нове ере доћи ће до стварања првих историјски познатих етничких групација – Дарданаца, Трибала, Илира и Трачана. Око 725. године пре нове ере почела је сеоба Кимераца ка предњој Азији и средњој Европи. Они су се преко Срема спустили све до Косова и утицали на јаче разграничавање етничких групација на тлу Србије. У 6. веку пре нове ере српске земље насељавају Дарданци (Косово, Ибар, Западна и Јужна Морава), Трибали (Шумадија и Источна Србија), Дако-Гети (Срем) и Илири (Полимље, Подримље, Метохија, Приморје). Током 3. века пре нове ере, Келти покоравају Трибале и део Аутаријата (Илири) и заједно формирају моћно племе Скордиска.

Римљани у додир са Илирима долазе у време ратова са краљицом Теутом (229, 219), а са племенима у централном делу Балкана у време Другог македонског рата (200–197). Бранећи Македонију од северних суседа, Римљани су постепено продирали на простор данашње Србије. Рим је тежио да допре до Дунава као природне границе. У 2. веку пре нове ере започета су освајања у долини Саве, а 120–106. године п.н.е. сломљена је моћ Скордиска. У ратовима са Дарданцима од 85. до 72. године п.н.е, Римљани долазе до Дунава. У походу Марка Лицинија Краса 29. и 28. године п.н.е. покорени су Мези, а затим и панонска племена на доњој Сави. У међувремену, покорени су и Илири на јадранском приморју.

Од формирања провинције Македоније (148), Римљани на Балкану стварају свој провинцијски систем. Он ће своје коначно уобличавање добити у време Октавијана Августа (27.п.н.е.–14.н.е.). Велика провинција Илирик је, после устанка (6–9), подељена на Далмацију и Панонију. Граница провинције Далмације полазила је од реке Раше у Истри и ишла јадранском обалом до ушћа Дрима. Затим, долином Дрима, на Проклетије, па на север, тако да Ибар остаје изван провинције, а слив Лима у њој. У висини изворишта Колубаре, граница је окретала на запад, прелазила Дрину и обронцима планина ишла ка Емони (Љубљани). Равница Посавине остајала је у провинцији Панонији. Већ 15. године Дарданци, Трибали и Мези улазе у новоосновану провинцију Мезију. У њој се изграђује лимес на Дунаву и систем одбране унутар провинције (Прахово, Равно, Ниш). Мезија је 86. године подељена на

Горњу (Шумадија, Источна Србија, Косово и Метохија) и Доњу Мезију, са границом на реци Чибрици у Бугарској. Цар Трајан је од 102. до 107. године ратовао против Дачана и освојио Дакију, али су Римљани до краја антике задржали лимес на Дунаву и по једну легију на ушћу Саве (IV Flavia) и на ушћу Млаве (VII Claudia).

Подела старих провинција на већи број мањих започела је и пре Диоклецијана. За време Аурелијана, по напуштању Дакије (271), створене су *Dacia Ripensis* (Приобалска) и *Dacia Mediterranea* (Средоземна) на територији источне Горње Мезије, западне Доње Мезије и Тракије. На југу Горње Мезије основана је Дарданија (Косово и Метохија), а на северу, у време Диоклецијана, основана је *Mesia Prima*. Од југоисточног дела провинције Далмације створена је провинција Превалитана (Црна Гора). Све ове провинције улазе у дијецезу Мезију (Дакију). При формирању префектура, Илирик, коме су припадале и касније српске земље, први пут је издвојен у посебну префектуру 357/358. године, али је брзо враћен у централну префектуру, коју су чиниле, поред Илирика, Италија и Африка. Валенсова смрт и пораз код Хадријанопоља (378) у борби против Гота довели су до најезде варвара на балканске провинције. Готи су, након што их је 269/70. зауставио код Ниша цар Клаудије Готски, поново стигли до Горње Мезије. Теодосијева победа није донела трајне резултате, јер су 380. године, под вођством Фритигерна, нове скупине Гота прешле Дунав и преплавиле Тракију. У време борби против Гота (од 378. године) извршена је и прва подела Илирика, а до трајне поделе је дошло после Теодосијеве смрти (395). Дачку и македонску дијецезу Стилихон је 396. године уступио Аркадију, па су оне конституисане у посебну префектуру. Панонска дијецеза остала је на западу и чинила део префектуре Италије. Западни двор се трајно одрекао Илирика тек 437, када је поводом женидбе Валентинијана III, царица Гала Плацидија уступила Илирик са Панонијом Источном царству.

Укључивање наших области у територију Царства значило је и укључивање у привредни живот чијем су развоју допринели путеви које су Римљани изградили и градови који су се развили на овом простору. Путеви и градска насеља представљају најтрајније наслеђе које је Рим оставио Балкану. Један од најстаријих путева водио је из северне Италије долином Саве и код њеног ушћа улазио у Горњу Мезију, па се нешто источније од Виминацијума (Костолац) делио у два правца: један је водио на југ преко Наиса (Ниш) и Скупа (Скопље) према Солуну, а други је поред Дунава ишао ка Црном мору. Најзначајније саобраћајне раскрснице били су Сирмијум (Сремска Митровица) и Наис. Од Наиса су путеви водили према Дунаву, долинама Тимока и Мораве, а долином Нишаве, преко Сердике, водио је пут ка Хадријанопољу и мореузима, а касније Константинопољу. Овај пут од Сингидунума (Београда) до Цариграда касније је познат као Војни пут или Цариградски друм. Преко Наиса је ишао и пут од Дунава до Љеша на Јадрану, који је пролазио преко Улпијане (Липљан) и Теранде (Призрен). Од овог пута се одвајао један споредни који је ишао на Нови Пазар и Пријепоље. Главни римски путеви у Србији изграђени су убрзо после освајања. У Босни су главни путеви водили од јадранске обале према Панонији и Подрињу. Од Салоне (Сплит) полазили су путеви према Сисцији (Сисак), Сервицијуму (Босанска Градишка) и Домавији (Сребреница). Последњи пут је преко Триља, Дувна, Бугојна и Витеза стизао до Илиће (Aquaе S.). Одатле је једним краком поред Олова и Кладња скретао ка Тузли или ка Зворнику. Другим правцем је водио од Илиће до Домавије, одакле је водио пут ка Сирмијуму.

Првобитно из војних, а затим и економских разлога, у Србији и Босни настају градска насеља. Најстарије градско насеље био је Сирмијум, чији почеци датирају из периода који наступио убрзо по освајању ових простора. У северозападној Горњој Мезији настали су градови Singidunum (Београд), Margum на ушћу Велике Мораве (Дубравница код Орашја) и Viminacium (Костолац). Јужно од Дунава, прво градско насеље је Norreum Margi (Равно = Ђуприја), па затим Nais (Ниш). Градски статус вероватно је имала и Remesiana (Бела Паланка) источно од Naisa. У јужном делу, осим колоније Scupi (Скопље), постојала су још два града: Ulpiana (Липљан) и Municipium Dardanorum (село Сочаница) на Ибру. У оквирима провинције Далмације, муниципијуми су се налазили код Ужичке Пожеге, на Коловрату код Пријепоља и у Коминима код Пљеваља. У Подрињу је постојао посебан рударски регион са центром у Домавији (Сребреница), где је била резиденција управника далматинских и панонских рудника. На развој ових насеља пресудно је утицао њихов положај на путевима и развој трговине. Настанак и развој оних у унутрашњости (Сочаница, Коловрат, Комини, Ужичка Пожега, Врмжа) може се довести у везу са развојем рударства. Сви градови, осим Сирмијума, настали су у 2. веку наше ере и касније.

Са ширењем кризе у 4. веку, расте и број становника у градовима, јер њихови бедеми пружају заштиту од варвара. Најезда Хуна крајем 4. и почетком 5. века довешће до прекида у развоју градова у Подунављу и доњој Посавини. Упоредо са кризом, са Истока продире хришћанство. Први епископски сабор одржан је у Сердици 343. године. Тада епископе добијају Сингидунум, Виминацијум, Ђуприја, Аква (Прахово) и Улпијана. У Белој Паланци (Remesiana) епископ се помиње касније (Никита, 366–415). Сви ови центри ће у доба цара Јустинијана I (527–565) бити потчињени архиепископији Јустинијани Прими (Царичин град код Лебана). Овај цар је извршио и обнову градова и подигао нова утврђења на лимесу. Са њима, као и са хришћанством, непосредно ће се сусрести Словени по досељавању на Балкан. Дакле, Словени ће се на Балкану сусрести са светом који је у културном, духовном и материјалном погледу увелико био измењен у односу на класично доба римске цивилизације.

II

СЕОБА СЛОВЕНА И СРБА

Велика сеоба народа захватила је и бројна словенска племена, од којих су нека, почетком 6. века, населила области које се простиру северно од доњег тока Дунава. Источно од ових територија, почевши од обала Црног мора и Кавказа, па даље на север, пружају се простране територије које су служиле као привремена станишта многим азијатским племенима. Савремени историчари су ова племена називали старим именима, као што су: Скити, Хуни, Бугари. У то доба је доњи и средњи ток Дунава представљао границу Византије (источни део Римског царства), дуж које се протезао читав низ мањих и већих утврђења.

Као и све *варваре*, и Словене је неодољиво привлачило релативно богатство византијских провинција и градова. Прокопије је први забележио податак о једном словенском нападу на Балкан за време владавине Јустина I (518–527). У питању су били Анти који су живели у пространим степама северно од ушћа Дунава. Напад је сузбио војсковођа Герман. Напади Словена и Бугара на Тракију постаће још чешћи за време владавине цара Јустинијана I (527–565). Упади су били краткотрајни и вршили су се првенствено ради пљачке. Када би и једни и други накупили довољно плена, враћали би се преко Дунава у своја станишта. Византија је ангажовала Анте као плаћенике, па се они од 537. године боре против Гота, чак и у Италији.

Средином 6. века још увек је постојао делимично очуван византијски лимес на Дунаву. Каструм на Ади Сапоји, између ушћа Караша и Нере у Дунав, преко пута великог каструма код Рама, штитио је прелаз Дунава испред Ђердапа. Код Турн Северина, Јустинијан је обновио Дробету, такође као заштиту прелаза реке. Лева обала Дунава, од ушћа до Ђердапа, била је већ испуњена словенским насељима. Бугари, Словени и Анти нарочито пустоше Тракију, Хеладу и подручје Херсонеса. Масе Словена продиру до зидина Цариграда, стижу до Драча (548), Ниша (550), пљачкају Далмацију. Они су се осећали толико сигурно да је једна скупина зиму 550/551. године провела у унутрашњости Балканског полуострва. Византија је због ове ситуације почела убрзано да обнавља на стотине утврђења, и то не само на Дунаву, већ и у дубини Балкана. Значајан успон међу овим градовима доживљава Јустинијана Прима (Царичин град код Лебана), која се развија у велико градско насеље које је било и седиште архиепископије. Јустинијан је из темеља морао да обнавља Липљан (Ulpiana), да појачава тврђаву Ниша (Naissus), а изнова је подигнут и градић Remesiana (Бела Паланка). Из темеља су обновљени Singidunum (Београд), Viminacium (Костолац) и низ мањих утврђења. У овим тврђавама су постојале војне посаде, али недовољно велике да би са успехом одбиле и спречиле провале *варвара*.

Немајући довољно снаге да сузбије Словене, Византија је покушала да уз помоћ једних туче друге *варваре*. Такав је случај био и са Аварима који се крећу половином

6. века из Централне Азије ка Европи. Једна делегација Авара понудила је 558. године помоћ Византији. Наредне, 559. године, Кутригури, под вођством Забергана, продиру до Цариграда, али их нападају Утигури северно од Дунава и Црног мора, па се они повлаче из Царства. Примивши *дарове* од Византије, Авари су сузбили све варваре који су пустошили Тракију. Потчинили су остатке Хуна и бугарска племена, а после 560. године разбили су племенски савез Анта и потчинили нека словенска племена. Авари уништавају државу Гепида 567. године, а 568. године, у Италију се селе њихови савезници у рату са Гепидима – Лангобарди, па Авари заузимају целу Панонску низију.

Пред крај осме деценије 6. века, самостална словенска племена поново упадају на територију Византије, која опет позива Аваре и помаже их у рату против Словена, упркос сукобима око Сирмијума (569). Међутим, односи међу савезницима компликују се због Сирмијума, а Аварима полази за руком да га 582. године освоје. Тада долази до заједничке акције Словена и Авара против Византије. Аварски коњаници су 585–586. године опустошили Скитију и Мезију, а словенске скупине доспеле су до зидина Цариграда. У ово доба, извори као *архоние* Словена на доњем Дунаву помињу Радогоста и Мужока (Мусокија), као и Пирагаста (Пирогост). Они имају своје посебне територије. Авари су 588. године поново напали Мезију и Малу Скитију, а мноштво Словена је прешло преко Дунава у Тракију. Опет су територије Царства биле изложене жестоком пустошењу.

Цар Маврикије је 591. године склопио мир са Персијом, што му је омогућило да војску пребаци на Балкан и поведе офанзивне акције против Авара и Словена. Византијска војска бележи значајне победе, а 594. године прелази на леву обалу Дунава где побеђује Ардагаста и заробљава Мужока. Следеће године, цар је преузео офанзиву против Словена у Тракији. На левој обали Дунава, а у висини Никопоља, налазила се још једна словенска територија на којој је обитавала скупина Словена на челу са Пирагастом (Пирогост). Он је покушао да спречи византијску војску да пређе Дунав, али је у тој борби погинуо. Авари су 597. године заузели подручје **Вонке** (антички Балбое) југоисточно од Бањалуке. Међутим, Царство није могло добити рат који је повело. После десетогодишњих (601) исцрпљујућих борби, покушај преласка Дунава 602. године, ради борбе са Словенима, завршио се катастрофално – трупе су се побуниле, збациле и убиле цара Маврикија, а на царски престо довеле једног од вођа побуне, центуриона Фоку (602–610).

Подунавски лимес је уништен, а мировање Авара је обезбеђивано данком у злату. Стање се погоршало са избијањем грађанског рата који је против Фоке повео син картагинског егзарха Ираклије (610–641). Ово је омогућило Аварима и Словенима несметане упаде на Балкан. За разлику од осталих варвара, Словени ће се на ове просторе трајно населити и постати значајан чинилац у историји Византије и Балкана. Словени прелазе доњи Дунав код Доростола (данашња Силистрија) у Бугарској, у близини Видина, а скупине из Паноније прелазе Саву и Дунав код Сингидунума и Сирмијума. По преласку великих река, један од најважнијих праваца кретања досељеника водио је долином Мораве и Вардара у залеђе Солуна и даље, у Тесалију, па све до Пелопонеза. Ту поједина племена насељавају одређене територије: Драгувити источно од Солуна у Родопима, Сагудати западно од Солуна и на Халкидику, Велегезити у Волоском заливу, Вајунати око Јањине и Верзити северно од Солуна.

Други правац кретања Словена био је према југозападу – све до Драча, и према истоку, уз северну обалу Егејског мора. Са обале, Словени су прелазили и на острва у Егејском мору. У пљачкању и насељавању, словенске скупине су користиле и пут који је од Београда водио за Цариград (*via Militaris*), приближавајући се Цариграду. Код Ниша, део је скретао према Липљану и Призрену, старим римским путем, а одатле долином Дрима све до Љеша. Од Сирмијума (Сремска Митровица) на југ, водили су путеви до обала Јадранског мора, повезујући *Salonu* (Солин) и *Naonu* (на ушћу Неретве) са доњом Посавином. Словени који су населили западни део Балкана свакако су се служили овим путевима. Користећи постојеће комуникације, Словени и Авари су преплавили цело Балканско полуострво, и избили на обале Јадранског мора. У походима после 602. године, а посебно после 610. године, освојено је и разорено више градова, а 614. године, пала је чак и Салона, центар провинције Далмације, којој је припадало приморје од реке Раше у Истри до Љеша, док се северна граница Далмације приближавала Сави, а источна долини Ибра. Убрзо после пада Салоне, били су освојени, око 615. године, *Naissus* (Ниш) и *Serdica* (Софија), најзначајнији градови Средоземне Дакије. Солун је морао да издржи неколико тешких опсада (614–616, 618), али је одолео нападима Словена и Авара. Сам град је био окружен бројним словенским насеобинама. Словени око 625. године освајају Пелопонез, а одатле својим бродовима нападају и Крит. Кулминација ових напада је 626. година и опсада Цариграда под вођством аварског кагана. И једни и други су у овој акцији претрпели осетне губитке. Неуспела опсада Цариграда допринела је слабљењу аварског утицаја на Словене. Авари су се углавном повукли на своја станишта између Дунава и Тисе, док су Словени остали на Балкану, разливајући се по свим његовим пределима. Додуше, на основу археолошког материјала и топонимије (Обар, Шпањи), може се закључити да су доминантну улогу у освајању простора западно од Дрине одиграли Авари, пре доласка Срба и Хрвата, и да су на овим просторима основали и своја насеља. Додуше, ови докази нису пресудни, јер је аварски материјал био присутан и у другим племенима.

Приликом насељавања освојених крајева, Словени су потискивали, а делимично и уништавали становништво које је до тада живело по провинцијама на Балкану. Пред најездом варвара, становници Сирмијума бежали су чак у Салону, а из Ниша и Сердикe у Солун, вероватно и у Цариград. То су махом могли да чине имућнији људи, док је већина поданика Царства била препуштена својој судбини. Један део њих изгинуо је у сукобима са Словенима и Аварима, док се део овог становништва склонио у неприступачне и планинске пределе, као и у крајеве које су мимоилазили жестоки словенски напади. После више векова, ово становништво се појављује на историјској позорници под именом Власи, Мавровласи, Латини, Арбанаси. Део староседелачког становништва успео је да се одржи у утврђењима на морској обали, на острвима али и унутрашњости Балкана. Ово романизовано становништво изгубило је сваки контакт са Цариградом и било је упућено на зближавање и заједнички живот са досељеницима. Истина, густина становништва на Балкану није била велика ни пре доласка Словена, јер су ови простори били изложени великом пустошењу од стране Гота и Хуна. Словени нису подједнако густо настанили све крајеве, обично су остајали у онима који су били добро култивисани, а мање су их привлачили необрађени и планински предели.

Досељавање Словена у потпуности је разорило касноантички управни систем. Некадашња префектура Илирик била је сведена на град Солун са околином. У

унутрашњости су између преосталих староседелаца и Словена временом успостављене живе везе, на шта указује и чињеница да су досељеници једино од староседелаца могли сазнати и прихватити имена великих река (Savus – Сава, Drilon – Дрим, Drinpus – Дрина), градова (Naissus – Ниш, Upriana – Липљан, Salines – Соли) и појединих области, која су се употребљавала у антици. Насеља у јадранском приморју углавном су очувала своја предсловенска имена и становништво (Улцињ, Будва, Бар, Котор, Скадар, Стон, Хвар, Корчула, Брач).

Насељавање појединих крајева на Балканском полуострву и размештај словенских скупина представљали су процес који је трајао више деценија. Нису се сви Словени доселили одједном, нити су одједном насељене све области на Балкану. Трајно насељавање одређене територије могле су извршити само бројне и добро организоване словенске скупине. У такве скупине свакако треба убројити и Србе и Хрвате. О процесу досељавања Срба говори нам извор из 10. века, па је разумљиво што се ту преплићу историјска истина и већ створена традиција. Према тој традицији, *ѝрайосѝојбина* Срба налазила се северније од Угарске, у сливу горње Висле. Ова традиција је очувана међу Захумљанима, за које се изричито каже да су Срби, а за њиховог кнеза Михаила, сина Вишетиног, каже се да његов род потиче од некрштених становника на реци Висли, који се називају и Литицки. Срби су у прапостојбини имали своју територију где су се организовали у чвршћу етничку скупину. Они су на Балкан дошли под својим вођом – кнезом. По мишљењу цара Константина Порфирогенита, Србе је на Балкан довео кнез који је умро пре досељавања Бугара (680). Од цара Ираклија, он је добио дозволу за њихово насељавање југозападно од Солуна у Сервији (Србица). Срби су овде боравили извесно време, па су одлучили да се врате у постојбину. Прешавши Дунав, Срби су се предомислили и затражили од цара Ираклија да им додели другу земљу за насељавање, што је он прихватио и населио их у Паганији, Захумљу, Травунији, Конавлима и Србији. Тежња Константина Порфирогенита да сеобу Срба прикаже као да се одиграла уз дозволу византијских царева далеко је од истине. Међутим, правац и етапе сеобе могу бити историјска истина. Из овога се може претпоставити да су се Срби приликом досељавања кретали долином Мораве и Вардара, продирући далеко на југ, али се ту нису могли одржати, па су населили области западно од свог првобитног правца кретања. Нико од савременика не описује долазак Срба, нити их помиње. Име града Гордосерба у Битинији (Мала Азија), који се помиње 680. године и више пута у 8. веку, може се довести у везу са именом Срба, али не и са територијом коју су населили. Најстарија обавештења о Србима потичу из прве четвртине 9. века. Према франачким изворима, Људевит Посавски морао је 822. године да побегне из Сиска под притиском Франака. Он се склонио код Срба, *за који се народ казује да држи велики део Далмације*. Људевит Посавски склонио се негде у Србији, највероватније на територији данашње Босне.

Раздробљеност рељефа западног Балкана утицао је на изолованост и расцепканост српског етничког простора. Простор који су Срби населили био је опустошен од стране Авара, са малим бројем преживелих староседелаца, које су Срби делимично уништили, протерали или временом асимилovali. Срби су се разлили по жупама и разбили на мање или веће разбијене групе, ширећи племенско име на већем простору. Свака група се организовала као посебна заједница која се затим у циљу одбране повезује са другим

заједницама Срба. У почетку, свака скупина у једном пределу која је везана крвним сродством ствара посебну **жупу**. На челу ове родовско-територијалне јединице је **жупан**.

Поред Срба, знатан део Далмације држали су и Хрвати, али је ту било и других Словена који су се доселили пре Срба и Хрвата. Извори не говоре о судбини ових скупина, а посредно је јасно шта је се са њима догодило, према делимичном познавању истоветног процеса код Словена на другим територијама. Поједине скупине Словена су из прадомовине донеле, и бар извесно време задржавале, своја племенска имена. У широј околини Солуна, таква племена су: Драгувити или Дрогувити, Сагудати, Велегезити, Вајунати и Верзити. У истој области се помињу и имена скупина која су настала по досељавању и која су изведена од назива територије, у ствари долина река које су поједине скупине населиле. Добар пример за то су Ринхини (око реке Рихиос) и Стримонци – Струмљани (око реке Стримон), на ширем подручју Солуна. Сличног је порекла и име Тимочана, који се помињу тек 818. године.

Познати су случајеви када се стара племенска имена напуштају да би се прихватило име једног племена које чак није морало припадати сродној етничкој скупини. Карактеристичан пример за овај случај јесте досељавање Протобугара, који 680. прелазе Дунав и потчињавају осам словенских племена до планине Балкан. Међу њима се по имену једино помињу Северци. Протобугари су у наредна два века изгубили своје етничко обележје, али су зато поменута словенска племена прихватила заједничко име Бугара. Почетком 9. века, под њихову власт су dospela словенска племена око Мораве и Дунава и Тимочани, који су већ 823. године били самостални. Код словенских скупина насељених у провинцији Далмацији и источно од ње, могу се уочити све три појаве: прихватање заједничког племенског имена; упорно чување и одржавање племенског имена донетог из прадомовине; формирање новог племенског имена, изведеног из назива територије која је насељена (Дукљани, Травуњани, Конављани, Захумљани, Неретљани). Насупрот њима, Срби и Хрвати упорно чувају свој племенски назив који је донет из прадомовине. На ову појаву су пресудно утицали: бројност неке скупине, њена организованост, степен друштвене развијености и политички чиниоци. Географски фактори се не смеју занемаривати у овим процесима, али ни прецењивати.

Приликом досељавања на Балкан, Срби су били бројно и добро организовано племе, или већ формиран савез племена са стабилним језгром око којег су могле да се окупе сродне словенске скупине. Слично се може рећи и за Хрвате. Полапски Срби и Бели Хрвати у закарпатским крајевима вековима су очували своје име, што сведочи о постојаности њиховог племенског језгра. Од свих словенских скупина на Балкану једино су Срби и Хрвати успели да релативно рано изграде државну организацију. Ова чињеница имала је прворазредни значај за окупљање осталих словенских скупина око Срба и Хрвата, што се одразило на прихватање заједничког племенског имена.

Захваљујући подацима које је оставио Константин Порфирогенит, могуће је бар делимично објаснити процес формирања српског народа и изграђивање његове етничке свести. На једној страни, још увек је видљива регионална подела на племенске заједнице које су настале после или током досељавања, а на другој страни се запажа да су одређене заједнице већ прихватиле заједничко име – Срби. Због присуства оба фактора, чвршће повезивање се одвијало тешко и споро, а на сложеност овог процеса утицали су и класни, верски и спољнополитички чиниоци.

Према подацима које износи Константин Порфиригенит у *Сѣису о народима*, Срби живе у **Паганији**, од Цетине до Неретве, а од Неретве до Дубровника живе **Захумљани** који су такође Срби. А Срби су и **Травуњани и Конављани** који живе на простору између Дубровника и Котора. Јужније од њих, па према кастелима Драча (Бар, Улцињ, Љеш) налазе се **Дукљани** за које се изричито не каже да су Срби. Дукља, Травунија, Конавли и Захумље граничили су се на *ѿланинским сѣиранама* са Србијом, у којој свакако живе Срби. Босна је у то доба (10. век) улазила у састав Србије, али је већ била позната по свом имену. Из излагања цара-писца, уочљива је регионална подвојеност, али и припадност српском народу који, посматран као целина, заиста држи и насељава знатан део Балкана. Кроз формирање насеља и најранијих држава, на овим просторима се учвршћивала српска етничка свест.

III

ПОЛИТИЧКА ГЕОГРАФИЈА

1. НАЈСТАРИЈЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Најзападнија српска област Паганија (област Неретљана) простирала се дуж морске обале између ушћа Неретве и Цетине. Према подацима које износи Константин Порфирогенит, Неретљани су имали четири утврђена града: Мокро (Макарска), Веруља (залив Вруља, али и данашње насеље Горња Брела), Осртог (Заострог) и Славинец (Градац). Оваква убикација показује да су два града била у жупи Мокро и два у жупи Растока (Острог и Славинеца). Неретљани су држали и острва Мљет, Корчулу, Брач и Хвар, која су населили у 8. веку. Пагани или Неретљани су на овом простору били организовани у три жупе: Растоцу (данашњи Расток на истоименом језеру код Вргорца), жупи која се пружала до Неретве, Мокру, која се простирала од Вруље до Вргорца, и Далену, жупи која се за разлику од друге две које су лежале уз море, налазила у њиховом залеђу.

Јужно од Неретљана, од Неретве до Дубровника, простирало се Захумље. Захумски градови у 10. веку су Бона (Благај), Хум (несигурна убикација), Стон на Пељешцу, Мокрискик (можда Мокро у југозападном делу Мостарског блата), Јосли (село Ошље), Галумаиник (село Глумине) и Добрискик (вероватно Дабар у Дабарском пољу). Према Летопису попа Дукљанина, у Захумљу су се налазиле следеће жупе: Стон, Попово, Жабско или Зажабље (око планине Жабе), Лука (у доњем току Неретве), Дубрава (између Стоца и Мостара, у долини Брегаве), Дабар (Дабарско поље), Велика (крај око Љубушког), Горимота – Имота (Имотско поље) и Веченике – Вечерић (од ушћа Требижата до Мостарског блата уз десну обалу Неретве). Ове жупе су постојале и пре 12. века, када је Летопис написан. Ако се Захумље у 10. веку простирало између Неретве и Дубровника, видљиво је да се до краја 12. века оно проширило на запад и преко Неретве, обухвативши и жупу Имоту, која се у време цара Константина Порфирогенита наводи као хрватска жупа. Захумље се до 12. века проширило и на рачун Паганије, обухвативши и долину Требижата.

Пишући о Травуњанима и Конављанима, цар-писац каже да је њихова земља „једна“, али се види да су у питању две области које су у политичком погледу биле веома рано обједињене. Дуж мора, земља Травунија се простирала од Дубровника до Котора. Као утврђени градови помињу се: Требиње, Врм, Рисан, Лукавете и Зетливи. Поуздана убикација Врма није утврђена, али се он вероватно налазио на простору у близини позносредњовековног града Клобука. Рисан се налазио приближно где и данашњи Рисан, тамо где су данашње Леденице. Преостала два града – Лукавете и Зетливи, требало би тражити у жупи Конавли због њеног значаја у земљи Травунији. Један од њих вероватно се налазио код извора реке Љуте. У близини се налази Градац

и село Застоље, што упућује на политичко седиште, а локалитети Ратаји, Царине и Меропшине сведоче о присуству потчињених земљорадника и обрадивих површина. Према Летопису попа Дукљанина, у Травунији постоје следеће жупе: Требиње, Љубомир, Фатница, Рудине, Крушевица, Врм, Рисан, Драчевица (залеђе Херцег Новог), Конавли и Жрновница (Жупа дубровачка). Ни данас ове жупе није тешко убицирати.

Дукља се простирала од Котора ка кастелима Драча. Назив јој потиче од античког града *Doclea*, који је у 10. веку био само рушевина. Од насељених градова помињу се: Градац, Новиград и Лонтодокла. Ниједан се са сигурношћу не може убицирати. Градац је можда сачувао своје име у називу Граце или Градац у Грбљу. Новиград би можда требало тражити у околини Будве (Стари – град). Лонтодокла се свакако налазила на подручју античке Диокле (Дукље). По Летопису, у Дукљи је било више жупа, од којих је већина била распоређена око Скадарског језера, а остале у приморју. Лушка жупа је обухватала данашње Љешкопоље, између десне обале Мораче и Ситнице. Јужно од Љешкопоља, па до Скадарског језера, са жабљачким крајем, простирала се жупа Подлужје. Источно од Подлужја, такође на обалама Скадарског језера, налазила се жупа Купелник. Жупа Облик (Тарабош) простирала се јужно од Скадарског језера и десном обалом Бојане. Прапратна је лежала између Бара и Улциња, а Кучева у залеђу Будве. Жупа Црмница је излазила на западне обале Скадарског језера. Посебну жупу је представљао Грбаљ у залеђу града Котора. Источно од Подгорице и северније од десне обале Цијевне, простирала се Горска жупа чији би центар требало да буде град Медун, али њега Константин Порфирогенит не помиње.

У Летопису попа Дукљанина помиње се као посебна област Подгорје, о коме нема трага у другим историјским изворима. У његов састав улазиле су, наводно, следеће жупе: Оногошт (Никшић), Морача, Комарница, Пива, Гацко, Невесиње, Неретва, Рама, Вишева, Идбар и Ком (око Главатичева). Ове жупе касније припадају Зети, Рашкој, Босни и Хумској земљи. По Барском родослову, Подгорје је представљало један од четири саставна дела Дукље, што се само условно може узети као тачно.

Србија се на *иланинским сѝранама* додиривала са Дукљом и Травунијом, по свој прилици преко оних жупа које Летопис убраја у Подгорје. О северној граници Србије, Константин Порфирогенит не говори директно, али се на основу података о Мађарима може закључити да се она спуштала на Саву и ка Дунаву. Константин Порфирогенит међу српске градове убраја и Салинес = Соли (Тузла), а борбе кнеза Часлава са Мађарима водиле су се око Саве. На северозападу, Србија се граничила са Хрватском *и према Цейини и Ливну*, пошто се у хрватске жупе убрајају Имотски и Плива, онда се може потврдити да је Србија на западу захватала долину Врбаса. Подаци о југоисточној граници су још оскуднији. Србија се на истоку граничила са Бугарском. Цар-писац каже да су у Србији постојали следећи насељени градови: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник и Салинес, а у Босни, Котор и Десник. Помиње се и Раса, као област на граници између Србије и Бугарске. То су ембриони касније политичке поделе. Тачан обим им је непознат, али Босна се везује за горњи и средњи ток истоимене реке, а Раса за долину реке Рашке. Дефинисању географског простирања Србије, посебно на истоку, допринела би убикација насељених градова. Нажалост, мало тога знамо о овим насељима. Сигурно је да је град Салинес био где и Соли, односно данашња Тузла. Пошто је овај град у 10. веку био у Србији, то може представљати додатни доказ да је

граница Србије избијала на Саву. Међуречје није могуће убицирати, јер постоји више топонима под тим именом. Можда се може помишљати на састав Пиве и Таре, где ће се касније развити град Соко, главни град Косача. Из истих разлога пажњу привлачи и Међуречје, северно од Горажда, насупрот ушћу Праче у Дрину. Ту се у жупи Прибуд налазио град Самобор, а у близини Горажда, град Нови. Порфирогенитово Међуречје требало би локализовати на простору *земље* Дрине. Када је реч о граду Чернавуску, постоје мишљења да је у питању жупа Црна Стена (пријепољски крај). Град Лесник може имати везе са Лешницом у Јадру, а могао је бити и испод Видојевице. За Дреснеик се претпоставља да може бити у ужичком (Дрежник) или пјеваљском крају. За град Достиник се зна да је био у близини српско-бугарске границе. Данашње село Дрсник на Клини је у 12. веку било посед Хиландара, и оно се везује за овај град. Из овога можемо закључити да је источни гранични појас Србије захватао долину Ибра, прелазио Западну Мораву и потом се долином Колубаре приближавао Сави.

Готово два века касније, Летопис попа Дукљанина говори о положају Србије на начин који подсећа на каквог ученог географа. Према подацима из Летописа, легендарни краљ Светоплек (Доброслав) поделио је своју државу на две географске области: *Maritima* (Приморје) и *Transmontana* (Загорје) или *Surbia* (Србија). Приморје се простире око оних река које теку са планина и уливају се у Јадранско море, док се Србија простирала око река које теку на север и уливају се у Дунав. Развође између јадранског и црноморског слива представља границу Приморја и Србије. Писац Барског родослова додаје да се Србија дели на две веће области: Босну и Расу (Рашку). Босна се простирала од Дрине на запад до Борове планине, а Рашка од Дрине на исток до Лаба и Липљана. Од већих насеља, Летопис на првом месту помиње град Рас. Географски положај Србије није се увек поклапао са политичким границама, нити са територијом на којој се до 10. века учврстила етничка свест Срба. Објашњење ових појава треба тражити у политичким збивањима на овим просторима.

Срби који су се доселили на Балкан, успели су до почетка 9. века да изграде властиту (најстарију) државну организацију. Они током 7. и 8. века нису били изложени већем спољном притиску, што је позитивно утицало на њихово етничко консолидовање. Жупска организација повезивала се у крупније целине – *земље*. Поједине *земље* ће се осамосталити и издвојити у посебне државе (Рашка, Босна). У унутрашњости српске државе оформиће се и друге *земље* које се нису осамостаљивале. Једна од таквих је и *земља* Дрина око горњег тока реке Дрине са жупама: Дрина, Сутјеска, Бистрица, Прибуд, Пива и друге. У долини Лима формирала се *земља* Лим. Око горњег тока Западне Мораве ствара се *земља* Моравица са жупама: Морава, Крушилница и Моравица. У долинама Спрече и Усоре рано се стварају услови за појаву *земаља* Соли и Усора. Нешто касније се на северу један број жупа (Колубара, Љиг, Топлица, Пепелевац, Непричава, Тамнава, Уб, Обна и Рађевина) групише у *земљу* Срем. Не зна се када је тачно настала српска држава. По мишљењу Константина Порфирогенита, елементи српске државности постојали су још у прадомовини – Срби су имали устаљене владаре и владарски род из кога је потекао и кнез под чијим вођством су и дошли на Балкан. Он је умро пре доласка Бугара, дакле, пре 680. године. Власт је даље прелазила на потомке из његовог рода, међу којима су и кнез Вишеслав, кога је наследио Радослав, а њега Просигој, а овога Властимир. Делатност прве тројице нам није позната.

Први озбиљнији притисак потекао је из Бугарске, чије нагло ширење на северозапад почиње пошто је Карло Велики уништио аварску државу (768–814). Бугарска се граничи са државом Карла Великог на Тиси. Пред експанзијом Бугара склонили су се Тимочани (818) на територију Франака, па је долина Тимока доспела у руке Бугара. Они продиру у Панонију дуж Драве 827. године, а освајају и Београд. До првог сукоба Срба и Бугара дошло је у време кнеза Властимира, негде између 836. и 852. године. Он је три године ратовао са каном Пресијамом. Упад Бугара у Србију завршио се неуспехом. Затим је дошло до новог рата око 880. године, када је заробљен Владимир, син бугарског кнеза Бориса. Између Бориса и српског кнеза Мутимира склопљен је мир, па је из заробљеништва, уз пратњу, пуштен и Владимир. Синови српског кнеза отпустили су га *до њранице до Раса*. То је и први помен Раса, као области. У ово време, у састав српске државе улазе и Травунија и Конавли. Крајина, син травунијског жупана Велоја, оженио се кћерком кнеза Властимира, а Травунија је потпала под врховну власт Србије. За Травунију и Конавле, цар Константин Порфирогенит каже да је то једна земља, али и упозорава да су Конавли потчињени Травунији. Значи да су ове две територије у почетку биле самосталне целине, па су се временом ујединиле у већу политичку целину, али се и даље сачувала регионална подвојеност. У следећој етапи ујединиле су се Травунија и Србија, али је сада Србија дала име политичкој заједници. Травунија и Конавли ујединили су се пре половине 9. века, а до уједињења са Србијом дошло је око средине 9. века.

Почетком 10. века, а свакако и нешто раније, унутар политичких граница српске државе налазила се и Паганија (неретљанска област). У време кнеза Петра Гојниковића, Паганија је сигурно у саставу Србије. Заједничке политичке границе више *земаља* доприносиле су јачању етничке свести. У Захумљу, за које нема података о заједничким границама са Србијом, такође живе Срби, па се њихова етничка свест и овде учвршћује.

Са Мутимировом смрћу (891/892) отпочиње период династичких борби у Србији и уплитање Бугарске и Византије у ове сукобе. Као победник из ових сукоба изашао је кнез Петар Гојниковић (892/4–917), а Мутимирови синови су отишли у Хрватску. Бран Мутимировић је 895. или 896. године напао из Хрватске, али га је кнез Петар победио и ослепио. Из Бугарске га је 897. или 898. напао Клонимир Стројимировић, али је и њега кнез Петар победио. Петар Гојниковић је признао врховну власт цара Лава VI (886–912), а 893. године у Бугарској на власт долази Симеон (893–927), који ће довести Византију до руба пропасти. Ови сукоби изазивају сеобу Мађара (895) преко Карпата у Панонију, одакле они потискују Бугаре. Србија је у том тренутку морала да прихвати премоћ Бугарске. Српски кнез Петар Гојниковић је у Паганији водио преговоре са драчким стратегом Лавом Равдухом, али је о томе цара Симеона обавестио захумски кнез Михаило Вишевић. Бугарски цар уклонио је са власти кнеза Петра (917/18). У периоду 917–924. године у Србији се променило неколико владара, бугарских или византијских штићеника. Бугарски цар Симеон је ово стање пресекао тако што је освојио и опустошио Србију. По уништењу државне власти у Србији, за кратко време првенство у српским земљама преузима Захумље. Политички успон кнеза Михаила Вишевића досегао је врхунац после 924. године. Он присуствује сплитском црквеном сабору 925. године са својим *њрвацима*, а 926. године предводи напад на град

Сипонто у Јужној Италији, па се тада незванично помиње као *краљ*. После Симеонове смрти (927), захумски кнез Михаило Вишевић прешао је на страну Византије и учврстио своју власт и самосталност. Помиње се до 930. године.

После 927. године, из Бугарске бежи српски кнез Часлав Клониоровић, који обнавља Србију уз византијску помоћ и подршку. Од приморских српских земаља, он није завладао Захумљем, бар не за живота Михаила Вишевића. Кнез Часлав насељава земљу, становништво се враћа из Бугарске, Хрватске и Византије, и он се суочава са одбраном границе од Мађара. Крај Часловљеве владавине познат је само по Летопису попа Дукљанина. Он је у Дринској жупи победио кнеза Киза, али је у новом походу заробљен и удављен у Сави (после 950). О Србији се мало зна после смрти кнеза Часлава. Развој феудалних односа, нова религија и притисак моћних суседа утичу на лабављење и кидање оних веза на којима је првобитно започело организовање државе и стабилизовање етничке свести. У ово време се од Србије стварају две политичке области: Рашка и Босна. Ово разбијање допринеће бржем кидању веза са Паганијом, Травунијом и Захумљем. Спољнополитички догађаји у другој половини 10. и почетком 11. века погодовали су овој подвојености српских земаља. Византија је успела да сломи Бугарско царство, убрзо после смрти цара Петра, па су под њену власт дошле Раса, Босна и остале области.

Синови комеса Николе су 976. године подигли устанак, на чијем челу је био један од њих – Самуило. Устанак је захватио територију насељену македонским Словенима, а устаници су се позивали на традицију Првог бугарског царства. Самуило је постао цар Бугара са престоницом у Преспи, а касније у Охриду. Он је 987–990. године искористио грађански рат у Византији да прошири своју државу. Године 997/8, Самуило је извршио поход на Дукљу, а кнез Јован Владимир се покорио и постао његов вазал. Самуило је освојио Драч и стигао до Дубровника. Пошто је Рашка у ово време била у одређеној политичкој зависности од Дукље и она је, али веома лабаво, укључена у Самуилову државу. Јован Владимир се оженио Косаром, кћерком цара Самуила. Намесник Драча му је такође постао зет, али је 1005. године предао град цару Василију II Бугароубици. И Босна је такође ушла у састав државе Македонских Словена. После смрти Самуила, која је уследила након катастрофе на Беласици (1014), његов наследник, цар Јован Владислав, уклонио је дукљанског кнеза Јована Владимира, али је и сам почетком 1018. године пао под зидинама Драча. Тако је велика офанзива цара Василија II довела до пада Самуиловог царства, а тиме и до потчињености практично свих Јужних Словена Византији. Територија Самуилове државе углавном је подељена на теме (војно-управне јединице). Поред већ постојеће теме Далмације, коју је основао још Василије I Македонац, цар Василије II је основао нове теме: Паристрион (Парадунавон) између Дунава и Балкана, и Бугарска са центром у Скопљу. Постојала је и тема Сирмиј. На Јадрану је формирана и тема Дирахсион, већ у првој половини 9. века. Питање теме Србије остаје отворено, ако она није идентична са Сирмијем, али чињеница да се она јавља у изворима, сведочи о томе да је и подручје Рашке било подвргнуто тематском уређењу. Тематски систем није остављао простора за вазалне кнежевине. Непосредна византијска власт простирала се до западних граница епископија чија су седишта била у Сирмијуму, Расу и Призрену, приближно до Дрине, Лима и Проклетија. Простор на коме су живели Срби нашао се делимично изван тема, а делом у оквиру тема Сирмиј и Србија, ако оне нису идентичне.

Услови за активнију политику према Византији створили су се после смрти цара Василија II (1025). Прва побуна Срба избила је после смрти цара Романа III Аргира (1034), али је покрет угушен до 1036, па су Срби морали да дају таоце, међу којима и Стефана Војислава, кога византијски извори називају *архонџом Срба, Травуњанин Србин* и *Војислав Дукљанин*. Кнез Стефан Војислав убрзо је побегао из Цариграда и крајем 1037. или почетком 1038. године подиже нови устанак. Изгледа да је устанак почео у Травунији, а прикључили су се Дукља, а потом и Захумље. На успех устанка позитивно се одразио и устанак Петра Одељана 1040. године, који је обухватио простор од Београда до средње Грчке. Он је освојио Драч и безуспешно нападао Солун. Овај устанак је угушен, а 1042. године велика византијска војска продрла је у Дукљу, али је скоро уништена у кланцима реке Зете. Стефан Војислав је сачувао самосталност и наметнуо своју власт и Травунији и Захумљу. Тиме је обновљена државност на просторима српских земаља, а Византија је морала да се задовољи симболичним признањем врховне власти над Дукљом.

Стефана Војислава наследио је син Михаило (1055–1082) који се измирио са Византијом, признао њену врховну власт и добио високо достојанство протоспатара. Централна област Михаилове државе постаје Дукља, а владарски дворови се налазе у Котору и у Прапратни. Он је наследио управу над Травунијом и Захумљем, а под његову врховну власт дошла је и Раса (Рашка). Углед Дукље расте међу Словенима, што се види и по томе што су, када је 1072. године избио устанак Ђорђа Војтеха на простору некадашње Самуилове државе, устаници тражили њену помоћ и Михаиловог сина Бодина у Призрену изабрали за цара, дајући му име Петар, што је било име последњег бугарског цара. Бодин, сада као цар Петар, са делом војске кренуо је ка Нишу, а његов војсковођа Петрило заузео је Охрид и Девол, али је претрпео пораз код Костура и побегао у Дукљу. Бодин је имао успеха у области Ниша, али је Византија освојила Скопље, а он је кренуо ка овом граду по јаком мразу, па су га Ромеји тешко поразили и заробили код места Пауни на Косову. Византија је угушила устанак, а Бодина је отац, уз помоћ млетачких трговаца, избавио из заробљеништва. Римски папа је Михаилу признао краљевску титулу, а после 1077. године он је потчинио Дубровник својој власти. Бодин, као Михаилов наследник, потчинио је својој власти и Рашку и Босну, али та власт није дуго трајала. У сукобу Нормана из Јужне Италије (Роберт Гвискард и Боемунд Тарентски) од 1081. до 1085. године, Византија се бранила. У почетном периоду борби око Драча, Бодинове снаге су се бориле против Нормана на страни Византије. Међутим, у одлучујућој бици под Драчем (1081), Бодин се држао по страни, а Византија је претрпела пораз, у којем је и цар Алексије Комнин био рањен. Нормани су по освајању Драча кренули ка Епиру, Тесалији и Македонији, освојивши Скопље и Полог. Бодин је искористио ову ситуацију и проширио своје територије. У тим данима, краљ Бодин је напустио улогу вазала према Алексију Комнину и настојао да ојача позицију Дукље. Норманска офанзива није дуго трајала јер је у Јужној Италији избила побуна, па се Роберт Гвискард вратио, оставивши на балканском ратишту сина Боемунда. Византинци потискују Нормане, а 1085. Млечани преотимају Драч. Исте године је умро Роберт Гвискард, па је опасност од Нормана трајно престала. После пропасти норманске офанзиве, Бодина је напао намесник Драча Јован Дука (између 1085. и 1090), победио га и заробио. Бодин се 1091. године вратио на власт, али

знатно ослабљен, као византијски вазал и са смањеном територијом. Од овог времена тежиште борби против Византије прелази у Рашку. Бодин се помиње све до 1101. године, када је умро, а 1096/1097. године у Скадру, у свом двору, дочекао је крсташе Рајмунда Тулуског, који су ишли у крсташки поход у Свету земљу. Том приликом, вођа крсташа и краљ Бодин су се побратимили, али то није спречило краљеве поданике да уз пут нападају крсташе.

О етничкој припадности најстаријег словенског становништва Дукље историчари су изнели више мишљења, која се своде на доказивање да су у питању Срби или Хрвати. Константин VII Порфирогенит не каже изричито да су Дукљани Срби, а Скиличин Настављач помиње, говорећи о 1072, *народ Срба који и Хрвајцима називају*, а затим Дукљане назива час Србима, час Хрватима. Он је очигледно изједначавао Србе и Хрвате. Јован Скилица назива кнеза Стефана Војислава владарем Трибала и Срба, што су за њега синоними. Из овога произилази да се етничка свест Срба учврстила и у Дукљи и то још у време кнеза Јована Владимира. Свака од области која је била обухваћена заједничким политичким границама српске државе од 9. до 11. века, уживала је самосталност која се граничила са независношћу. Слабљење једног политичког језгра доводило је до раскидања већ успостављених политичких веза, али је тиме стварана и могућност да водеће место преузме нека друга област. Процес окупљања, раздвајања и прегруписавања *земаља* праћен је великим унутрашњим потресима и уплитањем страних држава у ове догађаје. Премештање политичког центра из Дукље у Рашку било је јасно наговештено још за живота краља Бодина. Са Бодиновом смрћу (око 1101) и формално престаје доминација Дукље, која се нашла у вртлогу унутрашњих сукоба. Поред политичких узрока, премештању центра утицаја из Дукље у Рашку допринели су и природни чиниоци. Дукља је заузимала периферан географски положај у односу на *земље* које су населили Срби. Без добрих саобраћајница према залеђу, Дукља је била одсечена од простора централних српских земаља које су биле веће и многољудније.

2. УСПОН РАШКЕ И БОСНЕ

Крајем 11. века рашки велики жупан Вукан води активну антивизантијску политику. Тада је град Липљан на Косову био византијско погранично утврђење, док су Срби северно од Липљана држали град Звечан. Рашки велики жупан је 1091. године извршио снажан притисак на овај гранични појас који се називао *Зиџос*, а који је обухватао Косово Поље са Липљаном. Вукан је 1093. године спалио у једном нападу Липљан. Спорно подручје око кога су се отимали Срби и Ромеји било је Косово Поље. Изградња пограничног одбрамбеног појаса, коју је лично надгледао цар Алексије I Комнин (1081–1118), није зауставила продор Срба на југ. Велики жупан Вукан временом осваја Липљан, пустоши и пљачка околину Скопља, осваја Полог и продире на југоисток до Врања. Са похода српски велики жупан се у земљу вратио са богатим пленом. Цар Алексије Комнин опет долази лично са великом војском и присиљава Вукана да поштује дата обећања (1094). Срби су морали да предају таоце, међу којима и два Вуканова синовца Уроша и Стефана Вукана. За свог живота, он је и 1106. године напао Византију и поразио њену војску, али је затим опет дао таоце. Рашки велики жупан је своје нападе усмерио на исток и трајно заузео долине Лаба, Топлице и Расине. Граница је померена из долине Ибра низ Топлицу до Јужне Мораве. Унутар државе се нашла плодна жупа Морава (између Чачка и Краљева) и жупе Лаб, Топлица и Расина. Ширење српске државе на ове просторе доприноси учвршћивању српске етничке свести и у долини Велике Мораве и на Косову и Метохији.

После смрти великог жупана Вукана (после 1106), Рашка је запала у кризу. Дошло је до грађанског рата у коме је била угрожена и Завидина породица, оца Немањиног, па се он из Рашке склонио у Дукљу (пре 1112). Под непознатим околностима, на власти се учврстио рашки велики жупан Урош I, синовац Вуканов. Византија је искористила нереде, заузела град Рас и ставила Рашку под чвршћу контролу. У рату Византије и Угарске 1127. године, Срби су стали на страну Мађара и протерали византијску посаду из Раса. Поново је успостављена контрола над земљама источно од Ибра. Настојећи да се ослободи византијског притиска, Србија је успоставила тешњу сарадњу са Угарском, заснивањем сродничких односа. Угарски краљ Стефан II (1116–1131) оженио је свог сина, престолонаследника Бела II (1131–1141), кћерком великог жупана Уроша I. Око 1130. године, син Уроша I, кнез Деса, загосподарио је као удеоци кнез Захумљем, Травунијом и жупом Зетом. Све српске земље, осим Босне и Паганије, нашле су се у рукама синова Уроша I. Византија, после склапања мира са Угарском, пустоши Србију и одводи знатан број заробљеника, који су насељени у области Никокедије. Већ почетком 13. века помињу се њихова насеља у овој области. За наредних двадесетак година нема вести о нападима Срба, али изгледа да су и поред пораза унутар српских граница остали Рас и цела долина Ибра. Пре 1146. године, Уроша I је на великожупанском престолу наследио његов син Урош II.

До новог устанка Срба долази 1149. године уз подршку Мађара. Ослањање на Угарску било је оправдано, јер су Србија и Угарска имале заједничке политичке интересе. Поред краљице Јелене, у Угарској се тада налазио и њен брат Белош, који је био угарски палатин. Византијски цар Манојло I Комнин (1143–1180) предухитрио је савезнике, па је исте године напао Србију, освојио град Рас, затим град Галич на

Ибру (код данашњег села Сочанице) и порушио више утврђења у области која се звала *Никава* (по свему судећи, простор Рожаја и Тутина, где се касније једним своји делом налазила жупа Јелци). У овом походу византијски цар је опустошио југоисточне области рашке државе и разбио одбрамбени појас према Византији. У походу је заузет и сам град Рас, а пустошењем Никаве, прекинута је веза између Рашке и Полимља. Наредне године долази до одлучујућих борби, а Мађари су благовремено Србима упутили помоћ. Византијска војска дошла је у Ниш, одакле су путеви водили и у Србију и у Угарску. Један део војске прешао је у Лугомир, који се тада први пут помиње. Покушавајући да спрече долазак војне помоћи коју је упутио Геза II (1141–1162), цар Манојло Комнин кренуо је најпре према Сави, а затим ка Дрини. Византијска војска се овде креће као по непријатељској територији, што значи да је простор између Дрине, Велике Мораве и Западне Мораве највећим делом припадао Србији. Византија је вероватно имала контролу над целом долином Велике Мораве, али не и над територијама западно од ове реке. До битке је дошло на речици Тари код Ваљева. Византијска војска је победила, а Урош II је морао да прихвати тешке услове које му је наметнуо цар Манојло Комнин (1155). Због незадовољства насталом ситуацијом у земљи, кнез Деса је збацио брата са власти, али је цар Манојло I одлучио да на великожупански престо врати Уроша II. Незадовољство је и даље расло, па је Урош покушао да се одметне, а цар Манојло је на власт довео његовог брата Белоша, који је био угарски палатин, али се он убрзо одрекао титуле и вратио у Угарску. Тада је византијски василевс доделио великожупански престо Деси (1162), који је по ступању на власт почео да сарађује са Угарском. Деса је такође одбио да врати област Дендру (Пуста Река) коју је раније добио од византијског цара. Због тога га је цар позвао у Ниш, где је ухапшен и одведен у Цариград. Деса се избавио из ропства и преко Угарске стигао до Требиња где је завршио свој животни пут.

После уклањања Десе (1163), великожупански престо припао је Тихомиру, свакако члану владарског рода, а његова браћа Страцимир, Мирослав и Немања добили су своје удеоне кнежевине. Страцимир је добио области око Западне Мораве са седиштем у Градцу Моравском (Чачак). Мирослав је постао кнез хумски, слично као Деса пре њега, са седиштем у Благају. Немањина област се налазила на истоку и обухватала је жупе: Ибар, Расину, Топлицу и Реке (Пуста Река). По свему судећи, седиште кнеза Стефана Немање налазило се у Топлици, код данашње Куршумлије (Беле Цркве). Приликом сусрета у Нишу, цар Манојло Комнин га је обдарио владалачким достојанством (*царским саном*) и жупом Дубочицом (Лесковачко поље и долина Ветернице) у наследни посед, што му је подигло углед у односу на браћу. Овим је Манојло I Комнин убацио јабуку раздора међу браћом, са жељом да Србију расцепка на удеоне кнежевине које ће се тешко ујединити. Немања је без сагласности великог жупана подигао храм Светог Николе код Куршумлије и Свете Богородице на ушћу Косанице, због чега су га браћа заточила у Расу. Овим поступком је кнез Стефан Немања, без дозволе свог господара, рашког великог жупана, преузео на себе ктиторско право које представља владарски домен права. Уз помоћ присталица, Немања се ослободио, протерао браћу и прогласио се великим жупаном. Браћа су побегла у Византију, где су добили војну помоћ. До битке је дошло код села Пантина у близини Ситнице, на Косову. Тихомир се утопио у Ситници, а Страцимир и Мирослав

су се измирили са Немањом и поново добили своје старе удеоне кнежевине. Немања је наставио политику својих претходника и отпочео борбу против византијске власти. Прилика се указала 1171. године када су заратиле Византија и Венеција. На подстицај Млечана, Немања је ушао у рат уз подршку Угара и Немаца. Због промене на угарском престолу и страдања млетачке флоте, он је остао усамљен и 1172. године морао је да изађе пред цара и да се покори. Одведен је у Цариград, али се одатле вратио, задржавши великожупански престо.

* * *

Првобитна територија Босне у 10. веку, када се први пут помиње њено име, обухвата долину истоимене реке и представља само географски појам, а не посебну државну целину. Она је била део Србије кнеза Часлава Клониумовића. Он је морао да брани Босну од Мађара, а ратне операције су се водиле у жупи Дрини. После смрти кнеза Часлава (око 950), Босна се осамосталила, али ју је убрзо покорила Хрватска, а затим Самуило и Византија (1018).

Босна у време краља Бодина признаје врховну власт Дукље. На власти је био његов штићеник, кнез Стефан. После смрти краља Бодина, почиње самостални политички развој ове српске земље. Око 1150. године, византијски писац Јован Кинам бележи да река Дрина „одваја Босну од остале Србије“. Територија босанске државе није била довољно повезана јер су је сачињавале земље Босна, Соли, Усора и Доњи Краји, које нису представљале географски компактну територију. Међутим, Босна је убрзо ушла у сферу интереса угарске краљевине. Већ 1138. године, Угарска је ставила Босну под своју врховну власт. Земљом се управљало преко домаћих банова, а први је био бан Борић, који је 1154. године учествовао у византијско-угарском рату око Браничева као угарски вазал. Бан Борић је имао поседе у Славонији, где су живели његови потомци и после више од једног века. У сукобима у Угарској, после смрти Гезе II, бан Борић је подржавао Стефана IV. У обрачуна са Стефаном III, страдао је и бан Борић. Ови догађаји изазвали су реакцију цара Манојла, па је у походу 1166. године он загосподарио Далмацијом, делом Хрватске, Сремом и Босном.

У Босни је под византијским окриљем своје бановање започео бан Кулин. После смрти цара Манојла (1180), прекинут је сваки додир Босне и Византије. Бан Кулин се у походу 1183. године придружио Угрима и Србима, и том приликом је запленио кучевско Загорје. То је територија на којој је био рудник Железник, у подкосмајском, и Рудишта у подавалском крају. Бан Кулин је својом државом управљао на сличан начин као и Стефан Немања, јер је државна територија била подељена на удеоне кнежевине којима су управљали банови *честиници* (удеони кнежеви). Због јереси у Босни, папа Иноћентије III је 1200. године наложио угарском краљу Емерику да је искорени, што је био притисак на бана Кулина. Он је потпао под врховну власт угарског краља. Босански бан није био у добрим односима са угарским краљем и 1202. године, када је напао његовог савезника, тадашњег рашког великог жупана Вукана, који је уз угарску помоћ протерао брата Стефана Немањића, Кулин је успео да се измири са папом, па је 1203. године папски легат Иван Казамери на Билином пољу узео изјаве од *крстијана*. Бан Кулин се том приликом последњи пут помиње, није познато колико је још владао и како је завршио свој животни пут.

Решење са Билиног поља није дало трајан резултат, јер већ 1221. године од папе стижу исте оптужбе за јерес. Нови босански бан Матеј Нинослав, који се први пут помиње у изворима 1233. године, био је угарски вазал и католик. Притисак Угарске га је одвео у други верски табор, а Мађари су 1236. на своју страну придобили усорског кнеза Сибислава. У току наредне године, херцег Коломан је у походу у Босни. У мају 1237. године, у Босни су се водиле борбе јер је дубровачким трговцима забрањивано да иду у ову земљу. Том приликом, херцег је освојио и део Хума (1238) којим је управљао кнез Тољен. Бан Матеј Нинослав је своју власт обновио у целој Босни 1240/1241. године, чему је много допринела и најезда Монгола 1241. године, као и страдање Угарске, које је уклонило крсташе из Босне. До 1244. године босански бан се измирио са угарским краљем. Стање у Босни и даље није било за католичку цркву повољно, па већ 1246. године калочки надбискуп јавља папи да планира крсташки поход на Босну, а исте планове је имао крајем те године и угарски краљ Бела IV. Бан Матеј Нинослав се последњи пут помиње у изворима 1249. године. Као нови владар помиње се Пријезда, рођак Матеја Нинослава. Угарска је 1253. године опет ратовала у Босни, која је тада потчињена и подељена на две бановине: Босну и Усору и Соли. Краљ Бела IV је 1255. године Пријезди, као свом вазалу и бану Босне, даровао жупу Новаке у Славонији, у близини Драве.

Угарска после најезде Монгола организује систем бановина са циљем да обезбеди заштитни појас за одбрану своје територије. Једна за другом основане су бановине: Усора и Соли, Мачванска, Браничевско-кучевска и Северинска. Бана је постављао краљ. Први мачвански бан Ростислав Михаиловић био је и бан Усоре и Соли (до 1263). Ростислава Михаиловића наследила је његова удовица, краљева кћи Ана – Агнеза и бановинама управљала до 1272. Тада је Ладислав IV Куманац дао Мачву, Усору и Соли и Босну на управу трима различитим личностима. Титула бана Босне била је номинална јер је у Босни и даље владао Пријезда. Затим је обема бановинама од 1274. до 1284. године управљала Јелисавета, мајка краља Ладислава IV. Обе бановине су 1284. године уступљене краљу Драгутину, као зету угарског краља. Крајем исте године склопљен је брак између Драгутинове кћерке и Пријездиног сина Стјепана I Котроманића. И 1287. године Пријезда је владао у Босни као угарски вазал. Унутрашња самосталност Босне је у овим, за њу тешким временима, ипак очувана.

На самом крају 13. века, Босна се нашла на путу ширења брибирског кнеза Павла Шубића. Полазна тачка успона Шубића била је наследна жупанска власт у Брибирској жупи. Када је почело расуло у Угарској, на челу породице налазио се Павле Шубић са достојанством приморског бана и влашћу над далматинским градовима. Он је до 1299. године потчинио Доње Крајеве, где је Хрватин Стјепанић признао његову врховну власт. У Босни је између 1287. и 1290. године на власт дошао Стјепан I Котроманић, који се одупирао Шубићима, али већ у јуну 1302. године, борбе су се водиле око Дрине, а као господар Босне наводи се Младен I, брат Павла Шубића, који носи титулу бана Босне. Међутим, земља није била у целини покорена, а Младен I Шубић није успео да се наметне за господара Босне, јер је у сукобима 1304. године био убијен. Тек после тога почиње право покоривање Босне. Њоме је заиста завладао син Павла Шубића, бан Младен II Шубић. Котроманићи су се одржали у Босни под врховном влашћу Брибираца, па је и 1319. године Стјепан II штићеник Шубића. После пораза у рату са српским краљем Милутином у Хуму, од Младенове власти почели су да се одмећу

далматински градови: Шибеник (1319) и Трогир. Њихове тежње подржала је Венеција. Од Младена су почели да се одмећу и његови најистакнутији вазали: Курјаковићи из Крбаве, Стјепанићи из Доњих Крајева, Михаиловићи из Ливна. Угарски краљ Карло I Роберт је по учвршћивању на престолу отпочео политику подизања ауторитета краљевске власти. Сукоби са великашком олигархијом били су неминовни. Прво су страдали Гизинги у Славонији (1316), затим Матија Чак, господар западне Угарске и Словачке, а онда је дошао ред и на Шубиће. Младена II Шубића је угарски краљ прогласио за издајника и он је уклоњен 1322. године. У Босни на сцену ступа син Стјепана I, Стјепан II Котроманић (1322–1353), који је остао лојалан угарском краљу Карлу Роберту.